

ДЕРЖАВНА ВЛАДА, ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ ТА ДЕМОКРАТІЯ В ПОЛЬЩІ

МАХЕЛЬСЬКІ Збігнєв,

доктор хабілітований,
професор, керівник
кафедри політичних
систем Опольського
університету, Польща.

Анотація: статтю присвячено аналізу взаємодії та взаємозв'язку системи державної влади та засобів масової інформації Польщі в контексті демократичної теорії. Зазначаються загрози демократії з боку зловживань влади й ЗМІ інформацією, дмінування в інформаційному просторі маніпулятивних технологій та практик.

Ключові слова:
державна влада,
інформація, засоби
масової інформації,
медіоти, демократія.

УДК 352.075

Постановка проблеми. У відповідності до демократичних засад, можливість здійснювати владу в державі, а точніше, участь у процесі прийняття рішень, повинна надаватися однаково всім громадянам¹. Так, чи можлива ж тоді влада за допомогою інформації у демократичній системі? Ні, як стверджує Джованні Сарторі, якщо інформація повинна бути «правдивою» або «правильною». Італійський політолог вважає, що значна частина поточної критики обігу інформації стосується того, що «влада інформування» належить небагатьом і є нерівномірно розподіленою, хоч, з іншої ж сторони, не знаємо яку користь принесла б система рівної інтерпретації голосу всіх².

Можна використати аналогію споживача інформації до споживача економіки. Відображається це в тому, що споживач інформації відноситься так само до олігополії виробників інформації (ЗМІ), як споживач економіки до олігополії виробників товарів. Дана аналогія повинна підказувати, що конкуренція та різноманіття засобів масової інформації приносять незаперечні позитивні результати, проте достатні докази цього відсутні. Ми не можемо, наприклад, доказати, що множення нескінченної різноманітності засобів масової інформації принесе користь. Такого роду максимізація плюралізму не обов'язково означатиме оптимізацію. Плюралізм засобів масової інформації необхідно відносити, скоріше за все, до проблеми автономії громадської думки. Рівність в засобах масової інформації є дещо іншою, ніж рівність в інших сферах громадського життя. Тому, необхідно довести чи рівність вирішила б будь-яку проблему, якої стосується.

Питання обігу інформації з багатьох приводів є суттєвим і вимагає постійної пильності. Припускаючи, що ціла будівля демократії базується на відносній справедливості і точності інформації, сучасна критика стану державних засобів масової інформації III Республіки Польщі (далі - III РП), свідчить, що справи йдуть в неправильному напрямку.

ЗМІ і політика: журналіст як політичний оглядач.

З часів конституційної демократії типом політичного лідера на Заході є «демагог». Однак, не слід забувати, що дане слово походить з афінської демократії і це не Клеон, а Перикл був першим, хто так іменувався. Виконуючи функцію головного стратега, Перикл єдиний хто мав посаду, яка походила з виборів, на відміну від інших посад стародавньої демократії, укомплектованих шляхом жеребкування. Сучасна демократія є виборчою демократією і ставить ще більшу необхідність в демагогії. Вона є політичним плебісцитом, який вимагає демагогії просто в жахливому розмірі, коли ж розглядаємо, наприклад, виборчі виступи кандидатів на публічних заходах. Навіть ще більш наполегливо використовують таку «мову» журналісти, беручи до уваги жанр, який називається «політичною журналістикою». Мова йде про певний вид касти паріїв і суспільне «товариство» з не найвищим етичним рівнем. Макс Вебер заува-

¹ R.A. Dahl, Demokracja i jej krytycy, tłum. S. Amsterdamski, Wydawnictwo Znak, Kraków 1995, s. 449.

² G. Sartori, Teoria demokracji, tłum. P. Amsterdamski i D. Grinberg, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1994, s. 134.

жив, що дійсно добра журналістика вимагає принаймні стільки ж само «інтелекту», скільки праця вченого. Майже ніколи недооцінюється факт, що на журналіста покладається набагато більше відповідальності, ніж на вченого, тому що «в пам'яті залишаються в основному ті позбавлені відповідальності журналістські дії, які найчастіше мають жахливі наслідки»³. Правим був Еміль Чоран⁴, який зауважив, що колись стародавні правителі оточувалися мудрецами, проте сучасні воліють оточувати себе журналістами.

Неможливо заперечити факт, що хто володіє засобами масової інформації, той володіє владою. Так, принаймні, вважає більшість політиків. Немає нічого дивного, що після падіння комуністичної диктатури в Польщі, так званої Народної (ПНР)⁵, ведеться безпардонна боротьба за нагляд над передачею інформації. З цієї точки зору, «зміна з гори» після 1989 року в результаті засідань Круглого столу⁶, насправді набрала рис раціональності, але перекреслила егалітарний етос демократії.

«Освічені еліти» мали провести «народ» (demos) через системну трансформацію в такий самий спосіб, як виводиться худоба з охоплених вогнем будівель, тобто закриваючи їй очі. Справи не дійшли до ґрунтовної зміни еліт. Натомість відбулося поступове зближення між середовищем демократичної опозиції, сконцентрованим навколо «Газети Виборчої» (далі - ГВ), яка була заснована згідно домовленостей Круглого Столу, та художніми, науковими та інституційними елітами ПНР – також медіальними елітами старої системи. ГВ формувала характер зміни устрою, звертаючись до лібералізму. Визнавала декомунізацію і люстрацію за «більшовицьке» гноблення людей, які хотіли якось «нормально» жити в комуністичній Польщі.

Газета Адама Міхніка⁷ реалізувала план, що був близьким до поглядів «реалістів», які в період ПНР змирилися з фактом перебування в радянській сфері і визнали єдиним, що залишалось в цій ситуації – це зробити життя в міру стерпним. В перші роки III РП, ГВ була пропагандною потужністю, яка диктувала мільйонам людей, що належить думати в кожній справі, а владі – яких рішень очікує громадянськість: вона була як «гуру, вчитель, радник, суддя, прокурор, поліціант, проповідник, лікар, довірена особа, контролер, секретний агент, охоронець, інквізитор, мораліст, кат і могильщик в одному»⁸. План ГВ виконував будь-які стандарти колективізму на теоретичній основі. Він базувався на розумінні управління всім описаним Фрідріхом фон Гаєком. План вказував на повний етичний кодекс «в якому всім диференційованим людським цінностям визначено належне місце»⁹.

³ M. Weber, *Racjonalność, władza, odczarowanie*, tłum. M. Holona, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2011, s. 286.

⁴ Е. Чоран – один з найбільших афористів XX ст. Див. В. Mattheus, *Cioran. Portret radykalnego sceptyka*, red. R. Reszke, Wydawnictwo KR, Warszawa 2008.

⁵ Польська Народна Республіка (ПНР) - офіційна назва польської держави в 1952-1989 роках. Раніше, в 1945-1952 роках цей же самий державний організм функціонував як суб'єкт міжнародного права під назвою Республіка Польща. В період 1945-1989 років цю державу пропагандно і розмовно називали як «Народна Польща».

⁶ Назва переговорів, які велися в Польщі з 6 лютого по 5 квітня 1989 року представниками влади ПНР, солідарної опозиції та церковної сторони (мала статус спостерігача). Розмови були проведені в декількох місцях; їх початок і закінчення відбулося в приміщенні Ради Міністрів (тепер Президентський палац) у Варшаві, саме при "круглому столі". Була це одна з найбільш важливих подій в сучасній історії Польщі від якої розпочалися зміни устрою, коли справа дійшла до частково вільних виборів до Сейму, так званих червневих виборів, які відбулися 4 і 18 червня 1989 року.

⁷ Міхнік, провідний опозиціонер і бунтівник політичної системи ПНР, як головний редактор ГВ, разом з групою колишньої опозиції, зробили ставку на союз з "ліберальною" фракцією Польської об'єднаної робітничої партії, тобто частиною так званої посткомуністичної влади. Міхнік відійшов з політичного життя, але не перестав бути політиком. Він створив редакційний колектив, основним завданням якого було виховання непідготовленого до участі у публічному житті демосу відповідно до стандартів, які нав'язувалися авторитетами, що сконцентрувалися навколо ГВ. Протягом кільканадцяти років трансформації, коли його не критикували в так званих поважних ЗМІ, Міхнік "повірів у якусь свою надлюдську історичну роль". A. Zybortowicz, *Pociąg do Polski, Polska do pociągu*, Wydawnictwo Prohibita, Warszawa 2011, s. 130.

⁸ S. Janecki, *Przepraszamy za „Gazetę Wyborczą”*, „w Sieci” 2013, 19–25 sierpnia.

⁹ F.A. von Hayek, *Droga do zniewolenia*, tłum. K. Gurba i inni, Arcana, Kraków 2009, s. 71.

ГВ від самого початку періоду трансформації здійснювала поділ на добрих та злих. Істеблішмент III РП, який зазвичай званий салоном¹⁰, робив з такого вибору не тільки вид політичного диморфізму, але моральний поділ як результат зіткнення добра і зла. Це була добра нагода, щоб представити давню славу професорського і опозиційного світу як депозитаріїв однієї правди. У всіх наступних кампаніях Міхніка була потреба в авторитетах, які б підтримували актуальну лінію ГВ. В інтерв'ю для ГВ, телевізійного каналу TVN, або "Newsweek" мудрі знаменитості як важливий елемент «салону» займалися чванством та повчали «темний» demos. З однієї сторони, активно нехтували «провінційними» поляками, а з іншої ж, не змогли позбутися мрії про здійснення над ними «уряду душ».

Кожен бачить, як виглядає кінь. Думки експертів підтверджують, що Польське Телебачення в даний час має дуже мало спільного з державною місією, «є політизованим аж до болю, а його найважливіші програмні пропозиції розвеселяють народ за допомогою КВК на часто незручному рівні, домашні серіали, при яких бразильські теленовели становлять оscarові продукції [...]. Публіцистика досягнула дна, а «Новини» TVP це вже майже «Лялькове шоу» («Muppet show»), з тією різницею, що останнє було хоча б смішним»¹¹.

Підтвердилося спостереження Вебера, що проблемою, яка заслуговує на особливі роздуми є обставини відносин між пресою (тепер також телебаченням) та силами, які панують в державі¹². В крайньому випадку, вони є шкідливими для рівня журналістики, як тільки шкідливими можуть бути. ЗМІ це одночасно великий бізнес, де маркетинг відіграє основну роль. В Польщі структура журналістського простору організована в гомологічний спосіб по відношенню до структур інших просторів та значення «того, що комерційне» тут є набагато більшим. Таким способом підпорядкування журналістської професії прямій або опосередкованій домінації комерційної логіки загрожує автономії інших сфер культурної продукції. Такий процес зміцнює суб'єкти та інституції, які схильні до спокус «зовнішнього» прибутку¹³.

Але ЗМІ – це передусім основне джерело сучасної уяви, оскільки годують і зміцнюють самобутність народу. Це вимагає віднесення до соціальної інженерії та «уряду душ» не тільки з поводу, що demos не є вільним від тиску журналістів та експертів. Адже значну групу виборців становить група некритичних, невільних, споживачів друкованих, електронних ЗМІ, а також послідовників культу телебачення, яку Маріуш Чарнецькі назвав «медіотами»¹⁵. Сучасний медіот є читачем, телеглядачем, радіослухачем, інтернет-користувачем зробленим на «вторинний зразок»; некритично підлягає моді та споживчому снобізму, є жертвою рекламного маркетингу, а також ідеологічного масажу. Медіот також є схвачений (catch-all) політиками, «невпевненим» виборцем (floating voter). Він і функціонально неписьменний, тобто може читати і писати, але самостійно не думає, не оцінює явищ, фактів і людей. Таким чином, піддається медіальному затемненню, формуванню мозку і душі. Ці риси проявляються незалежно від цензу, освіти, класу, соціального прошарку, професійного середовища. Медіотизм, «тобто пластилінова гнучкість цьому всьому, що пишуть, говорять, показують ЗМІ, це наш загальний гріх прийняття газетного та телевізійного світогляду»¹⁵.

Прояви такого типу явищ помічені вже перед парламентськими виборами у 1991 році. Далі політики правлячої від 2007 року Громадянської Платформи (далі - ГП), а

¹⁰ В даному випадку йдеться про вибраний на Круглому Столі союз між посткомуністами та «конструктивною опозицією».

¹¹ Там само.

¹² M. Weber, *Racjonalność...*, s. 287.

¹³ P. Bourdieu, *O telewizji. Panowanie dziennikarstwa*, tłum. K. Sztandar-Sztanderska, A. Ziółkowska, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009, s. 111.

¹⁴ G. Sartori, *Homo videns. Telewizja i postmyślenie*, tłum. J. Uszyński, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1999, s. 67.

¹⁵ M.M. Czarniecki, *Mediota-Mediotyzm – współczesne wyzwanie*, <http://www.czarnieckimm.fc.pl/str/index.php> 2011, 8 sierpnia.

також різні медіальні режисери та стрільці вже регулярно займалися тим, що Палікот назвав відшматовуванням з гідності президентства Леха Качинського, а потім вже цілого політичного табору ПіС, тобто головної опозиційної партії¹⁶.

Звинувачення в фашизмі не було підтримане жодним фактичним аргументом; базувалося на враженнях або ототожненнях¹⁷. Журналісти, фахівці в галузі маркетингу та соціальної психології, намагалися отримати владу над соціальними настроями. В джунглях ЗМІ виграла маніпуляція¹⁸, яка полягала у мобілізації громадськості проти визначеного колективу поглядів. Це не були обгрунтовані дебати чи обмін раціональними аргументами над відмінністю політичних концепцій, які представляють уряд і президент. Йшлося про висміювання та дезавування Л. Качинського та його брата, підпорядковане наміру відхилення або виключення прихильників однієї сторони політичного спору без прийняття змістовної полеміки. Проживаючий в світі створеної нерівності демос, опинився в скрутному становищі. Влада вступала в суперечки, а ЗМІ допомагали «управляти мотлохом». Розпочалася війна про історичну пам'ять. Акцентувалося на програнах повстання та національних недоліках. Педагогіка сорому полягала на виклику комплексу неповноцінності¹⁹.

В 70-ту річницю геноциду на Волині та південно-східних кресах II РП, не годилося вказувати злочинців з Української Повстанської Армії (УПА)²⁰, тому що це могло образити весь український народ²¹. Відмовилися від слова «геноцид», тобто з основного зобов'язання перед всіма поляками і громадянами II РП, які були вбиті по-звірячому та яких польська підпільна держава не змогла захистити. Злочини УПА мали лише «ознаки геноциду»²². ЗМІ не присвячували занадто багато часу терору радянських окупаційних сил, колабораціоністам за участю литовців та білорусів на

¹⁶ P. Zaremba, Przemysł pogardy wiecznie żywy, „Rzeczpospolita” 2011, 5 września.

¹⁷ Колишньому прем'єр-міністру та лідеру ПіС – Ярославу Качинському, неодноразово приписують антидемократичні, вождівські та тоталітарні схильності. Автором звинувачення був почесний президент Асоціації польських журналістів – Стефан Братковський, який використовував політично архаїчні шаблони з епохи Комінтерну. S. Bratkowski, Bez niedomówień, „Forum Dziennikarzy” 2011, nr 102/103; zob. również E. Gentile, Początki ideologii faszystowskiej (1918–1925), tłum. T. Wituch, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2011.

¹⁸ Маніпуляція, відповідно до визначення Роберта А. Дала і Брюса Штінбрікнера, відрізняється від впливу тим, що оскільки комунікацію між А і Б у випадку впливу майже завжди супроводжує явище заохочення, тоді як “переконання і маніпуляція полягають виключно на комунікації між А та Б”. R.A. Dahl, B. Stinebrickner, Współczesna analiza polityczna, tłum. P.M. Kazimierczak, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2007, s. 70.

¹⁹ R. Legutko, Esej o duszy polskiej, Ośrodek Myśli Politycznej, Kraków 2008, s. 115; Z. Krasnodębski, Już nie przeszkadza. Ośrodek Myśli Politycznej, Kraków 2010, s. 58; B. Fedyszak-Radziejowska, Ile PRL w III RP? Toksyczne elity i ułomna demokracja, [w:] Racja stanu Janowi Olszewskiemu, red. E. i J. Urbanowicz, Zysk i S-ka Wydawnictwo, Poznań 2011, s. 90.

²⁰ Велика кількість літератури на тему “волинської різни” здійсненої українськими націоналістами, тобто геноциду польської меншини колишнього Волинського воєводства та поляків, які проживали на південно-східному кресах II РП (під час війни належало до Райхскомісаріату Україна), з частотою і активною підтримкою місцевого українського населення, є надзвичайно важка для кожного чутливого читача. Варто однак вказати: W. Siemaszko, E. Siemaszko, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945, Wydawnictwo „von Borowiecky”, Warszawa 2000; A. Korman, Ludobójstwo UPA na ludności polskiej. Dokumentacja fotograficzna, Wydawnictwo Nortom, Wrocław 2003; W. Filar, Wydarzenia wołyńskie 1939-1944, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2008; T. Snyder, Tajna wojna. Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę, Instytut Wydawniczy Znak, Kraków 2008.

²¹ Кілька-десятимільйонний народ кількаторок років прагнув побудувати власної державності. Аж до розпаду Радянського Союзу в 1991 році цієї державності йому так і не вдалося вибороти. За винятком короткого періоду, коли після розпаду імперії Романових в 1917 році була заснована Українська Народна Республіка, яка 22 квітня 1920 року уклала з Польщею угоду, що обіцяла спільну боротьбу проти більшовиків і створення спільного кордону на річці Збруч. Угода також передбачала взаємну відмову від претензій стосовно інших спірних територій. W.A. Serczyk, Historia Ukrainy, Ossolineum, Wrocław 1979, s. 369.

²² Це щось на зразок того, якби сформулювати в Кримінальному кодексі злочин “позбавлення життя з ознаки вбивства”, а серійних вбивць засуджувати умовно за “перешкоджання дихання випадковим особам, що могло б нести ознаки вбивства”.

північно-східних кремах, які в певні моменти війни набагато більше загрожували польському суспільству, ніж німецький терор.

Основний напрямок такої інформаційної політики виробляла згадана ГВ²³. Уникнення постійного нагадування про розрахунки та засудження катів зі Сходу, а також згода на вибілювання історії Німеччини за рахунок Польщі, брало свій початок з почуття слабкості і підлеглості²⁴. Наголошувалися в ЗМІ ліві нитки контркультурного ставлення. Полягало це на відхиленні традиційного патріотизму, який нібито мав перешкоджати європеїзації і слідуванню до сучасності.

Після парламентських виборів у жовтні 2007 року, ГП здобула владу, використовуючи контркультурні тенденції, хоча її лідери представляли різну вразливість. Переміг, однак, радикальний прагматизм, який перероджується в цинізм, а також метод домовленості та підкоряння всім впливовим групам і вузькому колу осіб, які правили у III RP²⁵.

Вибір лівої ідентичності мав конформістичний характер і був підтримуваний ЗМІ, які спрямували політику до переплетіння емоцій. Не дивуймося тому, що на телебаченні не йшлося про достовірну інформацію, про аргументи, але власне про враження впливу на телеглядачів. Пробудження емоцій, то втягнення до участі, сприяння партії, яка має краший імідж сформований в ЗМІ, це також, у відповідному місці, пам'ять що не є погано і було б трагічно, якби до влади прийшли люди з опозиції, тобто з "партії кітчу". Рациональність здавалося зникне. Емоційна політика, яка викликала проблеми щодо вирішення яких не було жодного уявлення, присутня була в пресі, на телебаченні і радіо, але радіо не може того робити через картинки. Результатом реалізації такого сценарію стала «нація племінних», розділена на два табори. Після смоленської катастрофи існуючого поділу не можна було вже склеїти²⁶. Залишалася лише можливість відділення та ізоляції залежно від групи уяви до якої вони хотілося б належати. Племінна група говорила тільки з членами своєї власної групи з якою погоджувалася.

Пресі, радіо і телебаченню завжди приписувалося особливе значення. Однак факт, що політична освіта опинилася в руках телебачення породив для демократії повністю нові проблеми. ЗМІ замість допомагати їй, радше нею управляли. Всеосяжним явищем стала arteficializacja, тобто занурення в штучну реальність. Для телебачення істотними стали гроші, а не культурні потреби та інтереси суспільства. Стосувалося то як приватного так і державного телебачення, яке не покращувало рівень програм, а радше їх опускало. Іронія полягає в тому, що всі телевізійні канали представлялися як «демократичні». Перед осінніми парламентськими виборами у 2011 році, перева-

²³ На думку Анджея Зибертовіча, оточення ГВ це не тільки медіальне та культурне середовище, оскільки це також ринковий та політичний гравець, який активно старается створювати форму суспільної тканини дозволів. ГВ могла протягом ряду років виконувати ефективну роль veto players: "так впливає на символічний універсалізм, щоб в нашій культурній тканині патріотизм не став активним ресурсом, на основі якого можна, наприклад, будувати родинні групи капіталу". А. Zybortowicz, III RP w osnowie niewiedzy, www.wpolityce.pl 2012, 8 sierpnia.

²⁴ K. Gójska-Hejke, Brak szacunku do siebie kosztuje, „Nowe Państwo” 2013, nr 6, s. 3.

²⁵ Вразливість ГП на вплив різних груп інтересів та вузького кола осіб, показав скандал з азартними іграми пов'язаний з виявленням політичного лобіювання під час внесення поправок до закону про ігри та ставки. Скандал був виявлений 1 жовтня 2009 року після публікації в газеті "Річ Посполита" стенограм записаних розмов голови парламентського клубу ГП Збігнєва Хлебовського з бізнесменом гральної індустрії Ришардом Собешяком. M. Czarkawski, Legislacja. Kulisy afery hazardowej, Oficyna Wydawnicza Atut, Wrocław 2010, s. 11 i n.

²⁶ Польський урядовий літак розбився 10 квітня 2010 року в Смоленську. Загинуло 96 людей, включаючи президента Леха Качинського та його дружину. Це був найбільш трагічний момент в історії незалежної Польщі після 1989 року. Катастрофу не пережила жодна з осіб присутніх на борту літака: голови державних установ, духовенство, представники міністерств, ветеранських та соціальних організацій, а також супроводжуючі особи, які входили до складу польської делегації для участі в урочистостях пов'язаних з 70-ю річницею Катинського злочину. Спосіб проведення розслідування обставин трагедії в Смоленську є найбільш вражаючим проявом інституційного провалу польської держави. P. Soloch, Katastrofa smoleńska: niewydolność państwa i zmarnowany moment instytucjonalny w III RP, [w:] Katastrofa. Bilans dwóch lat, Instytut Sobieskiego, Warszawa 2012, s. 55.

гою ГП була підтримка провідних газет і журналів. Тижневик «Політика» сигналізував, що ГП не зможе розробити нову версію ефективної боротьби з ПіС. Прилаштувалися до цього і приватні телевізійні канали TVN і Polsat, а також державна TVP²⁷. У грі з опозицією влада знайшла медіальних союзників²⁸.

ЗМІ зустріли мовчки появу документа, який свідчив, що поведінка польського уряду дозволила оściennemu державі вирішити, з якою легально вибраною польською владою і на яких умовах хотілося б відзначати річницю Катинської трагедії²⁹. Польський уряд став заручником пропагандної політики, в якій йшлося не про покращення позицій Польщі на міжнародній арені, але про боротьбу з внутрішнім суперником. Щоб перемогти ПіС, уряд освятив «інтереси і безпеку Польщі»³⁰.

Можливо, за планом розподілу візитів президента та прем'єр-міністра в Катині у квітні 2010 року приховувалися якісь інші обставини, але цього швидше за все не дізнаємося. У всіх зрілих демократичних країнах таке відступлення від суверенітету і порушення державного інтересу, коли лідер іншої держави стає арбітром у внутрішніх суперечках, повинно б викликати миттєві наслідки. Стало би принаймні іскрою жвавих публічних дебатів. У той же час, то що повинно компрометувати, пройшло в Польщі "непоміченим" в громадській думці, оскільки ця, в кліматі медіального шуму, була замінена «громадським враженням» (public impression).

Прихильність ЗМІ відносила на другий план всі падіння уряду пов'язані з підготовкою до Євро 2012. Встановлено, що тим більше треба тримати схрещеними пальці за прем'єр-міністра, аби все йому вдалося. Коли Польща стала на чолі Ради Європейського Союзу (далі - ЄС) 1 липня 2011 року, було сказано гротескові дурниці, що "керуємо Європою", хоча в це важко повірити, що професійний журналіст може не знати на чому полягає ротаційне головування в ЄС. Ставило це під сумнів сенс існування ЗМІ, обов'язком яких є контроль правлячої еліти та перевірка фактів. Тільки в такому випадку, громадяни можуть орієнтуватися в стані державних справ і поводитися раціонально. Підтвердженою є гіпотеза, яка стосується оцінювання ролі ЗМІ в демократичному процесі, що в довгостроковій перспективі політика може впливати на долю засобів масової комунікації, але в коротких періодах – саме вони можуть отримувати перевагу над політикою і тим самим над демократією³¹.

Необхідно також розглянути низку нових обставин. Багато державних інституцій вже сьогодні не могли би функціонувати без масового використання електронних засобів масової інформації, адже інформаційна база народу - демосу, стає тривожно убогою, що не перестає дивувати³². Не змінює це факт, що ЗМІ реалізують свої власні цілі. Ними, в першу чергу, є максимізація аудиторії, а також економічного прибутку. У цьому сенсі, вказані цілі не відповідають цілям демократичної політики і на цьому роздоріжжі політика повинна коригувати свої азимути.

²⁷ Водночас жодна з телевізійних станцій не звернула уваги, що після відхилення Сеймом доповіді Національної ради з питань радіомовлення і телебачення (KRRiT), державне телебачення TVP перейшло повністю на ручне управління Юліуша Брауна, голови Ради директорів TVP, політика пов'язаного з ГП.

²⁸ Медіа основної течії (mainstream) приєдналися до нищення опозиції, забуваючи, що умовою демократії є високий рівень конкуренції, участі та широка можливість вираження спротиву, тобто функціонування опозиції. Див. R.A. Dahl, *Poliarchy: Participation and Opposition*, Yale University Press, New Haven-London 1971, s. 7 i n.; D. Della Porta, *Democrazie, il Mulino*, Bologna 2011, s. 49 i n.

²⁹ Катинський злочин (рос. Катинский расстрел) відноситься до вбивства на весні 1940 року щонайменше 21 768 польських громадян, у тому числі розстріляно більше 10 тисяч офіцерів армії та поліції на підставі рішення вищої влади Союзу Радянських Соціалістичних Республік підписаного в таємній ухвалі Політбюро ЦК ВКП (б) від 5 березня 1940 року (так зване катинське рішення). А. Paul, *Katyń. Stalinowska masakra i tryumf prawdy*, tłum. Z. Kunert, *Świat Książki*, Warszawa 2006, s. 143; 377–380.

³⁰ A. Nowak, *Nie zarzucam Tuskiowi, ani Sikorskiemu głupoty. Zarzucam im w tej sprawie skrajny, bezprzykładowy cynizm*, <http://wpolityce.pl> 2013, 7 kwietnia.

³¹ Z. Blok, *Grzechy główne demokracji*, „Chorzowskie Studia Polityczne” 2011, nr 4, s. 28.

³² G. Sartori, *Homo videns...*, s. 71.

Деліберативна демократія і медіальна демократія.

Засоби масової інформації, у тому числі електронні, пропонують нам новий вид технополітики. Має це безпосередній зв'язок з баченням безперервної демократії, яка була названа Джозефом Бессеттом деліберативною демократією як протиставлення ексцесам (дегенерації) ліберальної демократії³³.

Концепція деліберативної демократії заснована на зміні способу дискурсу і делібератії за допомогою нових інформаційних технологій. Тут маємо однак проблеми із визначенням деліберативна, якщо приймаємо, що йдеться про модель, яка передбачає більшу участь громадян у законодавчому процесі через організацію інституціоналізованих дебатів, які доповнюють процес неформального формування думки. Полягає це в черговому припущенні, що суспільство має можливість виробити свою думку щодо дискусійних питань та обґрунтувати свої погляди, в той час як державна влада отримує таким чином набагато повнішу інформацію про очікування виборців. Основою для таких припущень є переконання, що: а) всі люди, як правило, схильні до участі; б) здатні оцінювати наслідки своїх дій; в) економічні ресурси існують для того, щоб уможливити їм ставати раціональними та відповідальними громадянами. Здається, що всі три випадки дещо ідеалізовані і навіть спрощені. Якби так було, то демократія вже знаходилася б в деліберативній фазі.

Делібератія (роздуми), а також дискурс (deliberative democracy or discursive democracy), були визнані за суть деліберативної демократії. Як правило, приймаються дві версії деліберативної демократії: слабшу (нормативно помірну, спрямовану на удосконалення процесу прийняття рішень з точки зору процедур) і сильнішу (яка очікує поліпшення морального ставлення від універсального відкритого дискурсу)³⁴.

В обох версіях йдеться про таку модель устрою, яка закладає участь громадян у законодавчому процесі, де демократія буде вписаною в систему комунікацій і трактування її як діалогу. Така ідея виростає з доречної констатації Юргена Габермаса, одного з головних представників Нових Лівих. Габермас вдало сконстатував, що свідомо-раціональні механізми організації суспільства відчувалися і підпорядкували суспільство собі ("колонізували"). Рецепт для цього повинен бути різний вид раціональності: комунікаційна раціональність спрямована проти догматизму, тобто спільне за принципом взаємодії творення людського світу³⁵.

Завдяки цьому, демократична політика може вийти з поточного обліку інтересів, щоб перейти в дозрілий та більш свідомий процес. Мова йде про запобігання зісковзування політики у сферу особистих конфліктів, ігор словами, чи непристойне лікування політиків у власних інтересах чи амбіціях. Саме ці вади мають бути замінені цінностями, які реалізовуватимуться через свідомі дебати, публічне розуміння та неупередженого пошуку істини. Подібно думає Джон Ролз, для якого деліберативна демократія опирається на ідеї публічного розуму, коли "досягнення осіб і груп перестають трактуватися як тільки окреме особисте добро"³⁶. Загальний принцип демократії залишається незмінним: нескінченна дискусія, діалог, делібератія, як спосіб формування громадської думки.

Підтримаю своє попереднє зауваження: деліберативна демократія залишається радше в сфері планів, як проміжна модель між ліберальною демократією, визначеною компромісами приватних інтересів деполітизованого суспільства очолюваним політичним класом та республіканською демократією, яка означає самоврядну спільноту політично активних громадян³⁷.

³³ J. Bessette, *The Mild Voice of Reason: Deliberative Democracy and American National Government*, Chicago 1994.

³⁴ D. Held, *Modele demokracji*, tłum. W. Nowicki, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2010, s. 326.

³⁵ J. Habermas, *Teoria i praktyka. Wybór pism*, tłum. M. Łukasiewicz, Z. Krasnodębski, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1983, s. 379.

³⁶ J. Rawls, *Teoria sprawiedliwości*, tłum. M. Panufnik i inni, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009, s. 803.

³⁷ D. Giannetti, *Modelli e pratiche della democrazia deliberativa*, [w:] G. Pasquino (red.), *Strumenti della democrazia*, il Mulino, Bologna 2007, s. 136–137.

Не бракує доказів того, що в суперечці про деліберативну демократію йдеться також про новий варіант нейтрального лібералізму, який виникає з переконання про розмаїття сучасного суспільства і відсутність однієї концепції добра. Так як всі форми життя, релігії, стилі і цілі життя мають бути визнаними, то повинні бути рівними права тих людей, які їх обирають. Таким чином, не дивлячись на значимість, спільного втрачає зв'язаність. Представницька демократія стає фікцією. Ідеї Габермаса і Роуза захоплюючи, але викликають значні контраверсії³⁸.

Їх автори дивують своєю ерудицією, але ключові поняття які використовують (наприклад, "комунікаційна діяльність"), є невизначеними та повними двозначності. Можна побачити також певну схильність (коли йдеться про розвиток ідеї), справа з абстракцією фетишів у раціоналізації деяких амбіцій, які виходять із звичайних міжлюдських відносин. Тому я не поділяю оптимізму Габермаса і Роуза. Здається, що суперечки та ідеологічні антагонізми, які існують і не є становлять замкнуту картку минулого, йдуть глибше, так що навіть "zazębiający" досягнення консенсусу неможливо, хіба якщо обмежимо його кількома незначними банальностями. Не думаю, що є можливим будь-який політичний дискурс, коли вважаємо, що все є "відносне", оскільки кожен з нас має свого роду "істину", а також приймемо постулат утримання від введення філософсько-релігійного обґрунтування до вираження чітких тверджень. Політичні цінності не функціонують незалежно від їх доведень, а зміст політичних висновків не зрозумілий без доказів та аргументів.

Одна з причин того, що деліберативна демократія залишається в сфері мрії, є дуже високі вимоги, які ставляться сторонам дискурсу. Це можна бачити в Польщі, де суспільство піддається демократичним процесам, але не було зацікавлене широкою участю у процесі прийняття рішень. Політичний дискурс став звуженим до еліти влади, яка маніпулює непоінформованим суспільством.

Виявилося, що телевізійні станції та радіо, Інтернет-портали, газети, тижневики та безплатні газети перебувають в декількох руках, близьких собі груп, представники яких відповідали за звичай, що це є результат вільного ринку та механізму конкуренції, який автоматично "ліквідував" неприпустимих і найгірших. Такого роду комерційні логіці пробувалося надати демократичну легітимність.

ЗМІ як сторона політичного дискурсу

В державах ліберальної демократії сила засобів масової інформації вимірюється в кількості та значимості їх аудиторії. Отже, іноді порівнюють клопотання про глядачів з клопотанням про виборців. Так само, до речі, визначається важливість медіа для політиків³⁹. Однак, засоби масової інформації це не тільки на "машина" процесу соціальної комунікації, хоч як стверджує Маршалл Маклуен, що медіум і є повідомлення⁴⁰.

Емпіричні дослідження підтверджують, що засоби масової інформації володіють істотною силою творення реальності. Припустімо, таким чином, що роль мас-медіа не обмежується виключно до носія, чи передавача.

Медіа це редагування тексту, форми і способу передачі інформації, тобто процес, який є "творчим актом". Це складна система інформації, де політика піддається "логіці ЗМІ"⁴¹, залишаючись предметом, а одночасно і суб'єктом дебатів. Будівництво медіального порядку (agenda setting), який віддзеркалюється на суспільному дис-

³⁸ Див. критику Роуза Дальюм і Штінбрікнера, *Współczesna...*, s. 210 i n.

³⁹ W. Pisarek, *Czwarta władza czy czwarty stan?*, [w:] W. Nentwig (red.), *Czwarta władza? Jak polskie media wpływają na opinię publiczną*, Oficyna Wydawnicza Głos Wielkopolski, Poznań 1995, s. 154-155.

⁴⁰ Дослівно: the medium is the message. M. McLuhan, *Understanding Media. The Extensions of Man*, Mc Graw-Hill, New York 1994, s. 7. Див. також M. Marzec, *Media w procesie komunikowania politycznego – władza wpływ a może symbioza?*, „Palimpsest. Czasopismo Socjologiczne” 2010, nr 1.

⁴¹ E. Skrabacz, *Media i polityka (casus III RP)*, машинопис переданий до друку.

курсі, надання авторським питанням інтерпретації (framing), встановлення ієрархії важливості коментованих подій (priming), це ті елементи діяльності засобів масової інформації, які набувають особливого значення в дослідженнях політичної комунікації. Стаючи самостійним і автономним актором на політичній сцені, засоби масової інформації чітко акцентують цю роль. Незважаючи на ступінь незалежності, а також свободу діяльності, вони завжди є в деякій мірі політичними і економічними інституціями. Необхідно враховувати залежності капіталу, впливові політичні амбіції. Ця "інструментальна" суть не завжди є очевидною, але критикується.

Говоримо про небажаний вплив засобів масової інформації на процес прийняття рішень. Стверджуємо, що "не, щоб ЗМІ, представляючи свої власні, специфічні інтереси, мали більший вплив на публічні справи, ніж створені для цього демократичні інститути"⁴². Сумніваємося, чи ЗМІ не змінюють систему інституціонального балансу та взаємного контролю, що є характерним для демократії. Окрему проблему становить питання зв'язку з політичними партіями, хоча зараз важко сказати про організаційні стосунки, які зобов'язують до пропагування конкретної програми або ідеології. Відсутність чіткої партійної приналежності не означає, однак, що редакція преси чи телебачення є нейтральною. Крім того, вважається, що медіальне ознайомлення є кращим способом формування політичних смаків та уподобань. Якщо врахувати ще факт, що проведені в різних країнах дослідження показали, що "журналісти свою партійно-політичну позицію визначають часто більше лівіше від центру, ніж більшість громадян і розглядають вони проблеми часто інакше ніж більшість населення"⁴³, то важко не помітити модифікаційного впливу ЗМІ як конкретних суб'єктів, також політично.

Відповідно до критеріїв Данієля Ц. Галліна та Паоло Манчіні⁴⁴, Богуслава Добек-Островська присвоїла медіальній системі Польщі риси "політичного паралелізму". Полягає це у відображенні медіальною системою рис структури політичної системи в ступені, який залежить від сили впливу зовнішніх акторів. Результатом є визначений рівень політизованості, власне названий політичним паралелізмом⁴⁵.

Обмежена або позбавлена об'єктивності інформація ЗМІ впливає на формування помилкових суджень громадян, що деформує політику та демократичні процеси. Упереджене ставлення діагностується на підставі ситуації, коли медіальні перекази явно прихильно ставляться, зміцнюються або критикуючи послаблюють певні погляди або конкретних учасників політичного життя. Це явище особливо значиме під час виборчих кампаній, коли зв'язки власників та співробітників ЗМІ можуть мати значний вплив на преференції електорату. Тісні зв'язки журналістів та політиків призводять до менш критичного, а також більш вибіркового опису реальності, яка стосується "дружніх" політичних варіантів політиків, які "в заміні" стають для журналістів джерелом інформації. Залишається фактом, що політики неодноразово інструменталізують засоби масової інформації для своїх цілей, вміло скориставшись «медіальною рутиною».

Існують принаймні три приводи, які говорять за свободу ЗМІ: по-перше, бажання дізнаватися правду, а тільки вільна преса, телебачення та інші засоби масової інформації, які мають такий статус, забезпечують громадськості можливість її пізнати; по-друге, вільні ЗМІ забезпечують можливість вільної комунікації; по-третє, створюють можливість поширення відповідних громадянських позицій, передусім толерантність, що не означає необхідність прийняття всіх форм поведінки. Демокра-

⁴² W. Pisarek, *Czwarta władza...*, s. 154–155.

⁴³ W. Schulz, *Polityczne skutki działania mediów*, „Zeszyty Prasoznawcze” 1995, nr 1–2, s. 69.

⁴⁴ D.C. Hallin, P. Mancini, *Comparing Media Systems: Three Models of Media and Politics* (Communication, Society and Politics), Cambridge University Press, Cambridge 2004.

⁴⁵ B. Dobek-Ostrowska, *Paralelizm polityczny jako wyznacznik polskiego modelu systemu medialnego*, [w:] M. du Vall, A. Walecka-Rynduch (red.), „Stare” i „nowe” media w kontekście kampanii politycznych i sprawowania władzy, *Media i Polityka* tom 2, Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2010, s. 19.

тична система є так сконструйованою, що вимагає, аби громадяни були ретельно поінформованими. Умовою існування четвертої влади є її автономія. Тільки при такій умові ЗМІ можуть виконувати належні їм функції. Якщо не отримують таких умов діяльності, то журналісти попадають в колію, яка була характерною для авторитарної системи, що панувала в ПНР. Журналістика стає водночас медіальним відтінком політичного фронту, яким управляють правила боротьби, а не принципи еристики. Немає ніяких причин, щоб культивувати мистецтво ведення спорів, оскільки оцінюються лише вміння маніпулювати. Доречною є заклопотаність про візерунки журналістики та засобів масової інформації в III РП, коли ж журналісти, подібно як в ПНР, стають частиною істеблішменту. Варто додати і комерційну логіку, яка має негативний вплив на цілу сферу інформації та культури. Присутні на телебаченні артисти та люди мистецтва, замість того, щоб формувати уподобання та культуру суспільства, самі починають занижувати рівень громадських дебатів⁴⁶.

Тим більше, що знаючись на мистецтві, не повинні знатися на політиці. В цьому контексті ситуація у Польщі не виглядає найкраще після двадцяти чотирьох років трансформації. Журналісти поєднували з політиками широкі зв'язки, які не були результатом професійної ситуації. Кордони обох середовищ були змінні і легко проникаючими.

Нечесність, упередженість, боягузтво, підлесливість, конформізм, гордість, поверховість – це сім гріхів польських ЗМІ, які перерахував Броніслав Вільдштайн⁴⁷. Нечесність, до якої журналісти не люблять визнаватися, призводить до лицемірства, поверховості та упередженості. Ця остатня риса виникає з гордості, стаючи причиною нечесності. Боягузтво проявилось в спосіб особливо виражений з нагоди згаданого смоленського розслідування, коли також стали відкритими нечесність, упередженість, конформізм і підлесливість журналістів⁴⁸.

Можна було переконатися, що світ медіа підлягає тим самим правилам, що світ політики: ділиться на табір влади і табір опозиції. Конфлікт, який розділює Польщу, став ще більше нерозв'язаним, тому що не було простору в якому могла б відбуватися дискусія у відповідності до правил приписаним інтелектуальній полеміці, а легковажним в партійній боротьбі: на основі продуманих аргументів, вміння контролювати емоції, високої культури і мови.

Заключні положення.

Відповідно до теорії агрегації, ключовою демократичною інституцією є вибори, навколо яких концентрується політика, а також політична діяльність, що реалізується з перспективи влади. Уряди будуть схильні до творення права і ведення політики, яка є близькою до медіальних поглядів виборця, тобто ані крайні ліві, ані крайні праві. Таким є результат авантюризму політичних еліт, які конкурують за голоси виборців. Цю думку поділяють не всі представники теорії, але немає нічого дивного в цьому, оскільки немає однієї теорії демократії. Даль відзначає, що основним принципом демократії є то, що у колективних рішеннях інтереси кожного члена політичної спільноти враховуються однаково, що не означає, що є вони однаково задоволені. Американський політолог ввів в обіг термін "поліархія", який відноситься до демократичної системи, де існує певний збір інституцій та процедур. Вони є устаткування, що становить гарантію для суверенності всіх громадян. Спроба Дала дозволяє розрізнити між поліархією та неполіархією. Ключове значення має сім інститутів. З точки зору теми цієї статті заслуговує на особливу увагу *доступ та ефективно виконване право доступу до джерел інформації, які не можуть становити виключну власність ані уряду, ані певної групи*⁴⁹.

⁴⁶ Д.К. Feusette, Schamienie ludzi kultury, „w Sieci” 2013, 19–25 sierpnia.

⁴⁷ В. Wildstein, Siedem grzechów głównych polskich mediów, „Do Rzeczy” 2013, 6–12 maja.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ R.A. Dahl, B. Stinebrickner, Współczesna..., s. 129.

Демократична система передбачає, що безпосередня влада виконується представниками, однак кожен індивід певним чином бере участь в управлінні, наприклад, сам приймає рішення за кого проголосувати на виборах. В цьому моменті розкривається сила засобів масової інформації, тому що багато рішень такого роду формуються саме ними. Тому необхідно замислитися над впливом ЗМІ на демократію, зважуючи, що сучасна політика є просто впливом.

Форма, яку прийняли сучасні конституційні демократії, прирікає громадян до участі у громадському житті за посередництвом ЗМІ. Навіть приближені до ідеалу прямої демократії форми, таким як референдуми, передують довготривала кампанія у пресі, радіо і телебаченню. Небагато з нас мають достатні знання, які дозволяють самостійно вирішувати багато аспектів громадських суперечок. Ми, зазвичай, покладемося на впливові телевізійні канали, Twitter або Facebook. Особливо соціальні мережі стають все більше і більше істотним джерелом інформації, у тому числі для самих журналістів, що вимагає звернути увагу на їх фактичну роль в процесі переказу. Деяких може це здивувати, але інформація отримана з YouTube буває не раз частіше цитованою, ніж з телевізійної станції.

Це нова реальність ЗМІ. Сучасні технології обміну інформації та спосіб їх використання часто викликають сумніви. А оскільки соціальні мережі дозволяють швидкий контакт з широкою аудиторією, кожний може відповідно прокоментувати і "підкрутити" атмосферу. Тим більше, слід підкреслити роль журналістів, яка полягає в неупередженій і доступній передачі інформації. Як споживачі, ми повинні бути в змозі побачити момент, коли інформація перетворюється в думку, коли журналіст стає *de facto* адвокатом одного боку політичної суперечки.

Це не вписується в стандарти журналістського професіоналізму, проте в Польщі стає нормою, принаймні останнім часом. Це відноситься як до приватних, так і державних ЗМІ. Може статися, що через неухважність приймаємо таку думку як свою власну, як те, у що ми віримо, що є нашим вічним переконанням. Наївна віра в іманентну достовірність медіа новин, відсилення на авторитет телебачення, преси та Інтернет є явищем так само загальним, як шкідливим.

Не підозрюючи журналістів в їх несумлінності та свідомій спробі маніпулювати, слід зберігати здорову дозу критики і діяти згідно старого принципу, який панує на ВВС: необхідно порівнювати інформацію та думки з декількох незалежних джерел. Замість того, щоб ганятися за міфічною «об'єктивною інформацією», ми повинні закласти вміняти критичного користування з ЗМІ. Кожне повідомлення ЗМІ є тільки тим, чим є, а значить продуктом сконструйованим людиною зі всією його заплутаність та обмеженнями.

Для того, щоб мати змогу співставляти та порівнювати різні змісти і точки зору, необхідним є існування в медіа варто існування поліфонії. Особливим місцем, де такий плюралізм поглядів, позицій та цінностей повинен бути збереженим є оплачувані громадянами державні засоби масової інформації. Вони повинні залишатися природним союзником соціальної емансипації, оскільки ми є невідворотно залежні від засобів масової інформації.

У Польщі тривають пошуки ідеальної моделі функціонування державних засобів масової інформації, але це не є процес, який характеризується особливою рішучістю. Переважає позиція, яка сприяє їх занепаду. Тим часом, попри прогрес технологічної революції, телевізійні новини є основним джерелом інформації для 70% суспільства. Це не змінить необхідність йти з новими технологічними викликами. Інтернет, кіберпростір і оцифрування визначають нові способи спілкування. Телевізор залишається одностороннім знаряддям: отримує зображення, які дивиться пасивний глядач.

Світ мультимедіа – це інтерактивна реальність з всебічним знаряддям, яким є комп'ютер, що отримує та надсилає цифрові трансмісії. Перше враження є таким, що телебачення втрачає значення. Комп'ютер є машиною за посередництвом якої думаємо по-різному.

Звідси випливають наслідки, які не повною мірою можемо передбачити. Тим не менше, немає ніяких сумнівів, що нова, більш потужна медіальна система надалі буде виконувати ключову роль в зміцненні демократичних процесів. На основі аналогічних принципів, як до цього часу, коли медіа задовольняли деякі основні умови: забезпечували точною, повною та достовірною інформацією про поточні події; були форумом для обміну думок, вказуючи вірогідну картину різних соціальних груп. Брали участь в творенні вільного ринку ідей, в рамках якого відбувався обмін думками та велися дискусії як ефективно рухатися в напрямку сучасності. Виконували також роль вартового демократії. Надавали широкого розголосу випадкам порушення демократичного порядку, усвідомлювали громадську думку присутністю багатьох негативних явищ. Виконувати також функції так званої четвертої гілки влади, яка контролювала інші гілки влади, інформуючи про порушення та загрози. Сьогодні, це поняття стало неймовірно плинним за допомогою нових ЗМІ, які претендують собі право до ролі непогрішності.

Підсумовуючи: позитивні риси засобів масової інформації не повинні змінитися. При цьому не можна забувати, засоби масової інформації не завжди служили спільноті та демократії, коли були підпорядковані ідеології, або ставали єдиним джерелом доходів. Роль реклами робить враження, що глядачів трактували не як відбірників, а як споживачів. Замість того, щоб надавати інформацію, зосереджувалися на принесенні користі замовникам. Підлещували також менш вимогливому глядачу, що радше не зміцнювало демократії, але обмежувало та сприяло деформації.

Вплив ЗМІ на демократію може бути як корисним, так і шкідливим. Обидві функції є градуйованими. Важливим є то, щоб ЗМІ дали зманіпулюватися будь-яким варіантам політичних або бізнес кіл; свідомі власної сили повинні з власної волі піддатися суворій відповідальності щодо цінностей, які передають суспільству.